

Ode aan de doden

Opinieonderzoek over dood en uitvaart

Rapport nr. 582

oktober 2008

Drs. Gert de Jong
Drs. Joris Kregting

Kaski
onderzoek en advies over religie en samenleving

Toernooiveld 5
6525 ED Nijmegen

Postbus 6656
6503 GD Nijmegen

tel.024 - 365 35 31
fax024 - 365 34 85

www.ru.nl/kaski
info@kaski.ru.nl

Inhoudsopgave

1	Inleiding.....	5
2	Samenvatting	7
3	Achtergrondkenmerken	11
4	Opvattingen over leven na de dood	13
5	Ervaringen rond overleden dierbaren	15
6	Kerkelijke uitvaart	17
7	Herdenken.....	21
8	Wensen rond eigen uitvaart	24

1 Inleiding

Voor het Allerzielen-televisieprogramma van de KRO 'Ode aan de dode' heeft het Kaski een representatieve enquête onder 500 Nederlanders uitgevoerd naar opvattingen over dood, overlijden en uitvaart.

In dit rapport worden de belangrijkste resultaten samengevat. Daarbij wordt, wanneer dat relevant is, een nader onderscheid gemaakt naar geslacht, leeftijd en levensbeschouwelijke achtergrond.

In de bijlage zijn de antwoorden van twee open vragen opgenomen, ook is in de bijlage de vragenlijst na te lezen, waarbij de antwoordpercentages staan vermeld.

In dit project werkte de KRO samen met de Koninklijke Facultatieve in Den Haag, die onder andere een aantal crematoria beheert.

2 Samenvatting

Ruim eenderde van de Nederlanders gelooft in een leven na de dood, namelijk 36%. In vergelijking met voorgaande onderzoeken blijkt er een daling van dit percentage. Het heeft er dus alles van dat een eerder gesignaleerde tendens doorzet.

tabel 2.1 Trends in opvattingen over leven na de dood

geloof in leven na de dood	KRO 2008 (dit onderzoek)	God in Nederland 2006	God in Nederland 1996
ja	36	40	45
nee	25	29	33
weet niet	39	31	22

Het is niet zozeer dat men een leven na de dood steeds vaker afwijst, maar veeleer stijgt het percentage mensen dat zegt het niet te weten.

Het voortbestaan van de ziel is bij leven na de dood de meest onderschreven voorstelling. Die voorstelling leeft bij onkerkelijken sterker dan bij kerkelijken. Bij hen is de hemel vooral het beeld dat men van leven na de dood heeft.

Vrijwel iedereen heeft wel dierbaren verloren aan de dood. Ruim een kwart van de mensen die dierbaren heeft verloren, ervaart soms hun aanwezigheid. Vrouwen hebben dit aanmerkelijk vaker dan mannen. 45% van de mensen praat hardop of in gedachte met overleden dierbaren; ook hier zien we dit bij vrouwen vaker voorkomen. Eenderde denkt dat de overleden dierbaren hen kunnen zien en weten wat ze meemaken. Vrouwen stemmen daar wederom vaker mee in. De voorstelling dat overleden dierbaren hen kunnen zien, leeft ook sterker onder kerkelijken en onder de jongere leeftijdscategorieën.

Driekwart van de Nederlanders heeft een kerkelijke uitvaart bijgewoond. Allicht geldt dat voor de meeste kerkleden, maar ook tweederde van de onkerkelijken heeft een kerkelijke uitvaart bijgewoond.

De ervaringen zijn over het algemeen positief. Tweederde van de rooms-katholieken noemt de betrokkenheid troostend en bijna driekwart van de PKN'ers. Dat zijn weliswaar flinke meerderheden, maar anderzijds zou ook te verwachten zijn dat de kerk juist op deze momenten troostend aanwezig is. Dat blijkt dus lang niet voor iedereen zo te zijn.

Bij onkerkelijken is het percentage veel lager, namelijk slechts 21%.

In vergelijking met de kerkelijken blijkt dat de troost van de kerk en de steun van geestelijken (pastoor, dominee) door onkerkelijken veel minder wordt ervaren. Blijkbaar is enige vorm van vertrouwdheid met het instituut, de persoon of de gebruiken van belang om troost te kunnen ervaren.

Tegelijk zegt een substantieel deel van de onkerkelijken (40%) dat de pastoor of dominee hen tot steun is geweest.

Voor slechts eentiende van de onkerkelijken zijn hun ervaringen rond een kerkelijke uitvaart reden om positiever tegen de kerk aan te kijken.

De doden worden door 70% van de achtergeblevenen nog regelmatig herdacht. De verjaardag is daarbij het meest genoemde moment van herdenken. Tweederde bezoekt het graf of de gedenkplaats echter zelden of nooit. Internet als plek om de doden te herdenken wordt door niemand als mogelijkheid genoemd.

Vrouwen zijn ten aanzien van gedenken fijngevoeliger dan mannen: ze kennen meer momenten van gedenken en bezoeken graf of gedenkplaats vaker. Hetzelfde geldt voor de kerkelijken (RKK en PKN); ook die zijn meer betrokken bij hun overleden dierbaren. Mogelijk is dat te verklaren uit het feit dat de kerk meer stilstaat bij vragen rondom leven en dood, en het besef van de eindigheid explicieter aan de orde stelt. Denk daarbij aan herdenken van de overledenen op Allerzielen of de laatste zondag van het kerkelijk jaar. Een andere verklaring kan zijn dat de kerk actiever is in troost, bijvoorbeeld door pastoraal contact, en dat dit maakt dat kerkleden meer betrokken en/of fijngevoeliger zijn.

Eveneens blijkt dat ouderen vaker herdenken. Dat kan zijn omdat ze meer dierbaren hebben verloren aan de dood. Het kan ook zijn dat de behoefte aan herdenken op latere leeftijd meer gevoeld gaat worden.

Ongeveer drie van de vijf mensen heeft een foto van een overleden dierbare als plaats om haar of hem te gedenken. Dat is daarmee gelijk de meest genoemde plaats. Een huisaltaartje komt relatief sporadisch voor.

Ongeveer eenvijfde heeft de wensen rond de eigen uitvaart op papier gezet. Ruim eenderde heeft de wensen over de eigen uitvaart met de dierbaren besproken. Blijkbaar is iets over de eigen uitvaart opschrijven verstrekkender dan erover praten. Bij ouderen komt het kenbaar maken van de wensen vaker voor. Anderzijds blijkt dat een ruime meerderheid van de ouderen hun wensen niet heeft besproken of heeft opgeschreven. Dat lijkt een opvallend gegeven. Dat kan erop duiden dat veel mensen, ook ouderen, geen voorkeuren hebben rond hun eigen uitvaart. Evengoed kan het betekenen dat ouderen het nadenken over hun eigen uitvaart liever voor zich uit blijven schuiven, ook naar mate de jaren vorderen.

Er is een iets sterkere voorkeur voor cremieren dan voor begraven, hoewel driekwart van de PKN'ers een voorkeur voor begraven heeft. 45% van de rooms-katholieken heeft daar ook een voorkeur voor, tegen 37% van de katholieken die een voorkeur voor cremieren hebben.

Veel kerkelijken zien hun eigen uitvaart bij voorkeur geleid door pastoor of dominee; 57% van de katholieken en 75% van de PKN'ers heeft daar een voorkeur voor. Dat geldt echter slechts voor 6% van de onkerkelijken. Dat percentage is heel laag, maar toch opvallend gezien het feit dat de onkerkelijken een voorkeur uitspreken voor 'functionarissen' van een instituut waar ze zelf niet (meer) bij betrokken zijn. Slechts 7% van de Nederlanders ziet graag een rituelenbegeleider bij hun uitvaart. Veel liever dan zo iemand, heeft men een goede vriend of familielid die de uitvaart leidt.

Balsemen zodat men geruime tijd toonbaar blijft, wordt sporadisch geprefereerd. Dat kan te maken hebben met het feit dat dit een relatief onbekend fenomeen is. Aannemelijker is dat dit voor veel mensen niet hoeft. Want tegelijk blijkt dat er slechts in beperkte mate behoefte is aan intensieve nabijheid van de overledene: bijna de helft wil dat de kinderen de overledene niet zien en ruim 70% wil liever niet thuis opgebaard zijn. Deze gegevens duiden volgens ons op een zekere huiver voor de dood.

3 Achtergrondkenmerken

In deze en de komende hoofdstukken worden de onderzoeksgegevens vrijwel uitsluitend in tabellen weergegeven. Een meer talige bespreking is in het samenvattende hoofdstuk 2 gegeven.

In de bijlagen staan de antwoorden op twee open vragen weergegeven. Daarnaast is in de bijlage de vragenlijst toegevoegd, met daarbij de antwoordpercentages ingevuld.

tabel 3.1 Geslacht en leeftijd (n=514, in %)

man	50
vrouw	50
18 - 29 jaar	19
30-39 jaar	19
40-49 jaar	21
50-59 jaar	19
60-69 jaar	14
70 jaar en ouder	8

tabel 3.2 Opleiding (n= 514, in %)

Wetenschappelijk Onderwijs	12
HBO	21
Havo Vwo	15
MBO	24
LBO VMBO Mavo	26
overig	2

tabel 3.3 Rekent u zich tot een kerkgenootschap, zo ja welke? (n= 514, in %)

nee	60	
ja	40	
Rooms-katholiek		17,7
Protestantse Kerk in Nederland		13,4
Gereformeerd-orthodox		2,3
Gereformeerd-bevindelijk		1,5
Vrijzinnig protestants		0,1
Evangelisch en Pinkster		1,1
Islam		0,4
Jodendom		0,2
Hindoeïsme		0,2
Boeddhisme		0,1
Anders		7,1

Uit tabel 3.3 blijkt dat 60% zich niet tot een kerkgenootschap rekent en 40% wel; die 40% wordt in de meest rechtse kolom nader uitgewerkt. Daaruit blijkt onder andere dat 17,7% van de Nederlanders zich rooms-katholiek noemt.

Voor de rapportage zijn deze antwoorden in de volgende categorieën ingedeeld.

tabel 3.4 Indeling naar levensbeschouwing (n= 514, in %)

Rooms-katholiek (r.-k.)	18
Protestantse Kerk (pkn)	13
overig protestant (overig prot)	5
onkerkelijk	60
rest	4

4 Opvattingen over leven na de dood

tabel 4.1 Geloof in leven naar de dood (n= 514, in %)

nee	25	
ik weet niet zeker of er leven na de dood is	39	
ja	36	
voortbestaan van geest/ziel		21
hemel		16
weerzien van familie of dierbaren		15
reïncarnatie		8
voortleven in herinnering		6
oneindig bewustzijn		5
verrijzenis of opstanding		5
terugkeer op aarde als mens		4
hel		2
anders		1

Ter toelichting op bovenstaande en volgende drie tabellen het volgende. In tabel 4.1 is aangegeven hoeveel mensen geloven in een leven na de dood; 36% antwoordt daar ‘ja’ op. Aan deze mensen is vervolgens gevraagd welke voorstellingen daar bij horen of wat het leven na de dood volgens hen inhoudt (ook opgenomen in tabel 4.1). Dan blijkt bijvoorbeeld dat voor 16% van *alle* mensen, leven na de dood onder andere de hemel inhoudt. De voorstelling van een oneindig bewustzijn, de laatste tijd volop in het nieuws door het gelijknamige boek van Van Lommel, wordt door 5% als een passende voorstelling gezien.

Vervolgens beschrijven in een aantal volgende tabellen (tabel 4.2, tabel 4.3 en tabel 4.4) nadere uitsplitsingen. Het gaat dan om uitsplitsingen van de groep die ‘ja’ heeft geantwoord op de vraag naar een leven na de dood. Dan blijkt dat 45% van de mensen zich de hemel voorstelt bij een leven na de dood (het percentage onder ‘totaal’ in tabel 4.2). Dat is dus 45% van de 36% die gelooft in een leven na de dood (45% van 36% is weer de 16% die in de tabel 4.1 staat vermeld). Ook blijkt uit de tabel 4.2 dat 49% van de mannen die geloven in een leven na de dood, zich daar de hemel bij voorstelt en dat 41% van de vrouwen die gelooft in een leven na de dood zich daar de hemel bij voorstelt. De voorstelling van de hemel bij een leven na de dood wordt dus iets vaker door mannen onderschreven.

Op soortgelijke wijze zijn de komende tabellen met uitsplitsingen te interpreteren. Alleen wanneer het om een relatief groot aantal respondenten gaat is de nadere uitsplitsing zinvol.

tabel 4.2 Voorstellingen van leven naar de dood, naar geslacht (n= 184, in %)

	man	vrouw	totaal

hemel	49	41	45
voortbestaan van geest/ziel	51	35	42
weezien van familie of dierbaren*	30	50	41

* = significant voor p <0,05

tabel 4.3 Voorstellingen van leven na de dood , naar levensbeschouwing (n= 184, in %)

	r.-k.	pkn	overig prot	onkerkelijk	rest
hemel*	50	62	73	17	43
voortbestaan van geest/ziel*	63	55	35	71	36
weezien van familie of dierbaren	48	36	32	47	27

* = significant voor p <0,05

Gezien het percentage ‘terugkeer op aarde als mens’ bij de overige protestanten, moet die vraag binnen deze groep zo goed als zeker verstaan zijn als een opstanding der doden.

tabel 4.4 Voorstellingen van leven na de dood, naar leeftijdscategorie (n= 184, in %)

	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 e.o.
hemel*	59	55	43	28	40	24
voortbestaan van geest/ziel	56	56	60	58	56	61
weezien van familie of dierbaren	51	38	52	36	33	24

* = significant voor p <0,05

5 Ervaringen rond overleden dierbaren

tabel 5.1 Welke van de volgende groepen dierbaren zijn overleden (n= 514, in %)

overige familieleden	75
een of beide (schoon) ouders	59
goede vrienden	39
broers of zussen	17
partner	7
kinderen	3
geen van deze	5

Vrijwel iedereen heeft dus dierbaren verloren aan de dood, slechts een op de twintig heeft dit nog niet meegemaakt. Dit betekent dat in de beantwoording van de vragen vrijwel alle respondenten aan eigen ervaringen kunnen refereren.

tabel 5.2 Ervaringen rond overleden dierbaren, naar geslacht (n= 488, in %)

	<i>man</i>	<i>vrouw</i>	<i>totaal</i>
Ervaart u wel eens dat een overleden dierbare weer aanwezig is?*			
ja	17	36	27
nee	71	51	61
weet niet / geen mening	12	13	12
Praat u wel eens hardop of in gedachte tegen een overleden dierbare?*			
ja	32	58	45
nee	62	38	50
wil niet zeggen	2	2	2
weet niet / geen mening	4	2	3
Denkt u dat overleden dierbaren u kunnen zien en weten wat u meemaakt?*			
ja	25	43	34
nee	46	24	35
weet niet / geen mening	29	34	31

* = significant voor $p < 0,05$

Bij de eerste twee vragen vinden we geen significante verschillen tussen de verschillende levensbeschouwingen. Evenmin vinden we significante verschillen tussen de leeftijdscategorieën bij deze vragen. Wel zijn er verschillen bij de derde vraag; deze wordt dan ook gerapporteerd in de volgende tabel.

tabel 5.3 Ervaringen rond overleden dierbaren, naar levensbeschouwing (n= 488, in %)

	<i>r.-k.</i>	<i>pkn</i>	<i>overig prot</i>	<i>onker- kelijk</i>	<i>rest</i>
overleden dierbaren kunnen u zien en weten wat u meemaakt*					
ja	44	46	20	30	28
nee	21	28	48	38	50
weet niet / geen mening	35	26	32	32	22

* = significant voor p <0,05

tabel 5.4 Ervaringen rond overleden dierbaren, naar leeftijdscategorie (n= 488, in %)

	18- 29	30- 39	40- 49	50- 59	60- 69	70 e.o.
kunnen overleden dierbaren zien en weten wat u meemaakt*						
ja	45	48	31	29	32	9
nee	22	26	37	37	41	52
weet niet / geen mening	33	27	32	34	27	39

* = significant voor p <0,05

6 Kerkelijke uitvaart

tabel 6.1 Bijwonen van kerkelijke uitvaart, naar levensbeschouwing* (n= 514, in %)

	r.-k.	pkn	overig prot	onkerkelijk	rest	totaal
ja	92	97	85	65	72	75
nee	8	3	15	35	28	25

* = significant voor p <0,05

tabel 6.2 Bijwonen van kerkelijke uitvaart, naar kerkgang* (n= 513, in %)

	≥1×/wk	1×/2 wkn	1×/mnd	≤ 1×/mnd	zelden/nooit	totaal
ja	96	89	100	87	59	75
nee	4	11	0	13	41	25

* = significant voor p <0,05

De 75% die afgelopen vijf jaar een kerkelijke uitvaart heeft meegemaakt, reageerde ook op de volgende stellingen:

- Er was in deze kerkelijke uitvaart voldoende ruimte voor de eigen invulling van de dienst.
- Ik heb het als troostend ervaren dat de kerk of geloofsgemeenschap bij deze uitvaart betrokken was.
- De pastoor of dominee is een steun geweest rondom deze uitvaart.
- Ik ben door die uitvaart positiever tegen de kerk aan gaan kijken.
- Een kerkelijke uitvaart heeft de voorkeur boven een niet-kerkelijke uitvaart.

tabel 6.3 Voldoende ruimte voor eigen invulling, naar levensbeschouwing* (n= 350, in %)

	r.-k.	pkn	overig prot	onkerkelijk	rest	totaal
helemaal oneens	1	2	5	5	0	3
oneens	5	5	5	8	0	6
deels eens / deels oneens	17	6	30	23	8	19
eens	52	48	45	54	50	52
helemaal eens	25	39	15	10	42	20

* = significant voor p <0,05

Ook een onderverdeling naar kerkgang laat een significante samenhang zien: mensen die vaker naar de kerk gaan, geven vaker aan dat er voldoende ruimte is voor eigen invulling.

tabel 6.4 Betrokkenheid kerk is troostend, naar levensbeschouwing* (n= 362, in %)

	r.-k.	pkn	overig prot	onkerkelijk	rest	totaal
helemaal oneens	4	1	0	22	7	12
oneens	8	6	5	30	7	19
deels eens / deels oneens	20	21	5	27	0	22
eens	46	43	38	20	50	32
helemaal eens	22	29	52	1	36	15

* = significant voor p <0,05

Ook een onderverdeling naar kerkgang laat een significante samenhang zien: mensen die vaker naar de kerk gaan, geven vaker aan ze de betrokkenheid van de kerk als troostend hebben ervaren.

tabel 6.5 Pastoor of dominee is steun, naar levensbeschouwing* (n= 362, in %)

	r.-k.	pkn	overig prot	onkerkelijk	rest	totaal
helemaal oneens	4	9	0	16	9	11
oneens	7	7	5	18	9	12
deels eens / deels oneens	27	15	18	26	18	24
eens	40	33	36	36	36	36
helemaal eens	22	36	41	4	27	17

* = significant voor p <0,05

Ook een onderverdeling naar kerkgang laat een significante samenhang zien: mensen die vaker naar de kerk gaan, geven vaker aan dat de pastoor of de dominee tot steun is geweest rond de uitvaart.

tabel 6.6 Door uitvaart positiever naar de kerk gaan kijken, naar levensbeschouwing* (n= 342, in %)

	r.-k.	pkn	overig prot	onkerkelijk	rest	totaal
helemaal oneens	5	10	0	21	18	14
oneens	23	23	32	43	28	34
deels eens / deels oneens	41	36	32	25	18	30
eens	25	21	21	10	18	17
helemaal eens	6	10	15	1	18	5

* = significant voor p <0,05

Ook een onderverdeling naar kerkgang laat een significante samenhang zien: mensen die vaker naar de kerk gaan, geven vaker aan dat ze door het bijwonen van een kerkelijke uitvaart positiever tegen de kerk aan zijn gaan kijken.

tabel 6.7 Voorkeur voor kerkelijke uitvaart, naar levensbeschouwing* (n= 342, in %)

	r.-k.	pkn	overig prot	onkerkelijk	rest	totaal
helemaal oneens	3	0	0	27	15	15
oneens	12	3	4	34	0	20
deels eens / deels oneens	16	19	9	25	23	21
eens	36	37	30	11	31	23
helemaal eens	33	41	57	3	31	21

* = significant voor $p < 0,05$

Ook een onderverdeling naar kerkgang laat een significante samenhang zien: mensen die vaker naar de kerk gaan, geven vaker aan dat een kerkelijke uitvaart de voorkeur heeft boven een niet-kerkelijke uitvaart.

Daarnaast is er een sterke samenhang tussen de laatste twee uitspraken: mensen die positiever tegen de kerk aan zijn gaan kijken door het bijwonen van een kerkelijke uitvaart, geven de voorkeur aan een kerkelijke uitvaart boven een niet-kerkelijke. Het omgekeerde geldt natuurlijk ook: mensen die niet positiever tegen de kerk aan zijn gaan kijken, geven minder de voorkeur voor een kerkelijke uitvaart.

7 Herdenken

tabel 7.1 Momenten van herdenken van overleden dierbaren, naar geslacht (n= 488, in %)

	man	vrouw	totaal
verjaardag*	44	60	52
datum van overlijden van dierbare*	36	49	43
gedankdag van geloofsgemeenschap (Allerzielen, laatste zondag kerkelijk jaar)	11	10	11
huwelijksdag van overledene	5	12	9
gedenkmoment van zorginstelling	3	1	2
anders	17	17	17
ik ken zulke momenten niet*	35	25	30

* = significant voor p <0,05

tabel 7.2 Momenten van herdenken van overleden dierbaren, naar levensbeschouwing (n= 488, in %)

	r.-k.	pkn	overig prot	onker- kelijk	rest	totaal
verjaardag*	69	70	52	44	50	52
datum van overlijden van dierbare*	58	54	44	36	39	43
gedankdag van geloofsgemeenschap (Allerzielen, laatste zondag kerkelijk jaar)*	35	19	4	2	17	11
huwelijksdag van overledene	11	14	16	6	6	9
gedenkmoment van zorginstelling	5	2	0	1	6	2
anders	10	17	20	19	17	17
ik ken zulke momenten niet*	17	15	32	37	28	30

* = significant voor p <0,05

tabel 7.3 Momenten van herdenken van overleden dierbaren, naar leeftijdscategorie (n= 488, in %)

	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 e.o.
verjaardag*	43	49	47	53	65	70
datum van overlijden van dierbare	46	35	41	40	48	58
gedankdag van geloofsgemeenschap (Allerzielen, laatste zondag kerkelijk jaar)*	12	3	7	9	13	33
huwelijksdag van overledene	1	9	4	11	14	19
gedenkmoment van zorginstelling	1	1	1	1	4	5
anders*	6	19	21	26	11	14
ik ken zulke momenten niet	36	34	32	29	24	16

* = significant voor p <0,05

De herdenkingsmomenten die bij 'anders' worden genoemd, zijn opgenomen in de bijlage.

tabel 7.4 Bezoeken van graf of gedenkplaats, naar geslacht (n= 488, in %)

	man	vrouw	totaal
vaak	0,4	3	2
geregeld	6	7	7
af en toe	24	29	26
zelden of nooit	70	61	65

niet significant voor $p < 0,05$

tabel 7.5 Bezoeken van graf of gedenkplaats, naar levensbeschouwing* (n= 486, in %)

	r.-k.	pkn	overig prot	onkerkelijk	rest	totaal
vaak	5	0	4	1	0	2
geregeld	6	9	4	6	17	7
af en toe	41	36	25	20	22	26
zelden of nooit	48	55	67	73	61	65

* = significant voor $p < 0,05$

tabel 7.6 Bezoeken van graf of gedenkplaats, naar leeftijdscategorie* (n= 488, in %)

	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 e.o.
vaak	1	1	3	1	4	0
geregeld	3	8	6	11	4	5
af en toe	34	24	18	23	21	51
zelden of nooit	62	67	73	65	71	44

* = significant voor $p < 0,05$

tabel 7.7 Plaatsen om overleden dierbaren te herdenken (n= 514, in %)

foto	58
kaarsje bij foto	12
bosje bloemen bij foto	4
huisaltaartje	2
anders	7

De antwoorden die bij 'anders' worden genoemd, zijn opgenomen in de bijlage; internet wordt hier niet bij genoemd.

We vinden bij dit item vrijwel geen significante verschillen naar kerkgenootschap, geslacht of leeftijd. Rapportage daarvan laten we daarom achterwege.

8 Wensen rond eigen uitvaart

tabel 8.1 Wensen rond eigen uitvaart, naar geslacht (n= 514, in %)

	man	vrouw	totaal
Op papier gezet*	13	23	18
Eigen dood en afscheid met dierbaren besproken	34	39	36

* = significant voor p <0,05

tabel 8.2 Wensen rond eigen uitvaart, naar leeftijdscategorie (n= 514, in %)

	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 e.o	totaal.
Op papier gezet*	5	18	16	19	25	39	18
Eigen dood en afscheid met dierbaren besproken*	18	46	33	47	32	47	36

* = significant voor p <0,05

Er worden geen significante verschillen gevonden naar levensovertuiging.

tabel 8.3 Voorkeur voor begraven of cremeren, naar levensbeschouwing* (n= 514, in %)

	r.-k.	pkn	overig prot	onkerkelijk	rest	totaal
begraven	45	75	72	27	32	39
cremeren	37	16	16	54	37	43
anders	2	3	0	1	5	2
geen voorkeur	16	6	12	18	26	16

* = significant voor p <0,05

tabel 8.4 Voorkeur voor begraven of cremeren, naar leeftijdscategorie* (n= 514, in %)

	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 e.o	to-taal.
begraven	64	52	29	25	31	30	39
cremeren	19	33	46	52	61	65	43
anders	1	0	2	3	1	0	2
geen voorkeur	16	15	23	20	7	5	16

* = significant voor p <0,05

Er worden geen significante verschillen gevonden naar geslacht.

tabel 8.5 Wensen voor leiden van de uitvaart, naar levensbeschouwing* (n= 515, in %)

	r.-k.	pkn	overig prot	onker- kelijk	rest	totaal
pastoor, dominee, of andere geestelijke	57	75	65	6	42	28
rituelen begeleider	6	0	0	9	5	7
een goede vriend of familielid	19	13	23	47	16	35
anders	3	1	4	10	5	7
geen voorkeur	15	10	8	29	32	23

* = significant voor p <0,05

Er worden geen significante verschillen gevonden naar geslacht of leeftijd.

tabel 8.6 Wensen t.a.v. eigen dood en uitvaart, naar levensbeschouwing (n= 515, in %)

	r.-k.	pkn	overig prot	onker- kelijk	rest	totaal
kerkelijke uitvaart*	69	80	69	8	44	33
kinderen mogen de overledene (mij) zien	56	61	73	49	42	53
gebalsemd worden	0	0	0	4	6	3
thuis opgebaard zijn*	39	48	24	23	21	29
bloemen op de uitvaart*	60	80	39	56	50	59
kist is gesloten tijdens condoleren en uitvaart	35	34	12	31	37	31
bij uitvaart kist niet in graf laten zakken	19	19	15	17	21	18

* = significant voor p <0,05

tabel 8.7 Wensen t.a.v. eigen dood en uitvaart, naar geslacht (n= 515, in %)

	man	vrouw	totaal
kerkelijke uitvaart	32	33	33
kinderen mogen de overledene (mij) zien	51	55	53
gebalsemd worden	4	2	3
thuis opgebaard zijn*	24	34	29
bloemen op de uitvaart*	47	70	59
kist is gesloten tijdens condoleren en uitvaart	30	33	31
bij uitvaart kist niet in graf laten zakken*	14	21	18

* = significant voor p <0,05

tabel 8.8 Wensen t.a.v. eigen dood en uitvaart, naar leeftijdscategorie* (n= 515, in %)

	18- 29	30- 39	40- 49	50- 59	60- 69	70 e.o	to- taal.
kerkelijke uitvaart*	48	25	28	24	38	41	33
kinderen mogen de overledene (mij) zien gebalsemd worden	45	51	62	53	54	54	53
thuis opgebaard zijn*	5	4	2	1	1	0	3
bloemen op de uitvaart*	38	34	28	28	20	14	29
kist is gesloten tijdens condoleren en uitvaart*	70	62	63	51	49	44	59
bij uitvaart kist niet in graf laten zakken	24	25	25	35	47	42	31
	16	16	19	18	21	14	18

* = significant voor $p < 0,05$

Bijlage: open vragen gedenkplaatsen

Hieronder worden in alfabetische volgorde de antwoorden op de open vragen weergegeven. De antwoorden zijn niet nader geanalyseerd, noch gecorrigeerd.

- gebruiksvoorwerpen van de overledene, met zorg behandelen en gebruiken bij bijzondere gelegenheden
- enkele gebruiksgoederen uit het ouderlijk huis
- op plaatsen waar we samen zijn geweest
- ik vind deze dingen meer: denken aan!
- foto, de natuurbegraafplaats
- handwerkje van mijn moeder
- urn met de overblijfselen
- dat doe ik in mijn hart
- in mijn doen en laten
- mijn eigen gedachten
- kruis bij de foto's
- in mijn herinnering
- een boom in de tuin
- op begraafplaats
- in mijn gedachte
- bloemen kerkhof
- aandenken+kaars
- boedha beeldje
- urnen in huis
- in mijn hart
- in gedachten
- in gedachten
- urn in kast
- gedenkteken
- bidprentjes
- fotoalbums
- bidprentje
- gedachten
- een brief
- wierook
- wierook
- kerkhof
- boekje
- ring
- boek

Bijlage: momenten van gedenken

- 4 mei
- 4 mei
- 4 mei
- 2e zondag v.d. mnd
- af en toe
- alle dagen
- als er sprake is van een herinnering aan een eerdere situatie.
- als ik daar behoefte aan heb
- als ik de muziek hoor
- als ik het zelf moeilijk moment heb
- als ik iets zie of doe waar de overleden persoon zo van kon genieten.
- als ik naar hun fotos kijk
- als ik ze mis
- als je op plekken bent die je doen denken aan die persoon
- als ze zijn muziek op de radio of televisie ten gehore brengen
- andere momenten
- bepaalde momenten als ik voel dat ze nabij zijn
- bezoeken graf
- bij bepaalde gebeurtenissen ,wat er op dat moment gebeurt, niet op een bepaalde dag
- bij deja-vu's
- bij het verdrietig zijn of gemis
- bij langsrijden bij begraafplaats, oud huis etc
- bij persoonlijk succes
- dagelijks
- dodenherdenking
- eigenlijk elke dag
- elke dag
- elke dag
- elke dag
- familiefeesten
- feestdagen
- feestdagen (kerst)
- feitelijk altijd.
- foto
- geen specifieke dag
- geen vast moment, geen vaste plaats
- gemeenschappelijke plaatsen
- gewoon bijna elke dag
- gewoon regelmatig als je het over diegene hebt enz.
- gewoon zomaar tussendoor

- hoogtijdagen van mijn gezin en mezelf
- iedere dag
- ik denk er vaak aan maar het komt zo bij op.
- ik denk heel vaak aan mijn overleden dierbaren, dan is een herdenking niet nodig.
- in gedachten
- in gedachten
- kan op elk moment, plek zijn
- kerst
- kerstmis
- meerdere momenten in het jaar (niet vast)
- moederdag en vaderdag
- momenten dat ik ze zelf herdenk, draai dan bv hun favoriete muziek
- net zo vaak als ik er behoefte aan heb
- niet herdenken wel denken aan bij feestdagen, gebeurtenissen die herinneringen oproepen e.d.
- niet op een speciale dag
- onverwachte momenten
- op bepaalde momenten
- op diverse momenten die voorkomen als dejavu
- op een willekeurig moment
- op mijn eigen verjaardag en zomaar
- op moeilijke dagen
- op onbepaalde momenten
- op willekeurige momenten
- op zondagavond als oma altijd belde
- random
- regelmatig
- regelmatig
- regelmatig
- sommige momenten
- soms
- spontaan
- spontaan, door gebeurtenissen van buitenaf
- spontane momenten
- tijdens een autorit of fietstocht in mijn eentje
- tijdens familie gesprek
- tijdens voorvallen die je ook met de persoon meegemaakt hebt waardoor je er weer aan moet denken
- vaker
- vele andere momenten
- wanneer het ter sprake komt in het algemeen
- wanneer ik dat nodig heb
- willekeurig
- willekeurige
- willekeurige momenten

- willekeurige momenten
- zo maar een moment
- zo maar zonder dat het een speciale dag is
- zo nu en dan
- zomaar
- zomaar
- zomaar op enig moment
- zomaar tussendoor
- zomaar, spontaan